

Gönderim Tarihi: 01.03.2017

Kabul Tarihi:10.05.2017

TUZLUCA İLÇESİNDE NÜFUSUN GELİŞİMİ

Demographical Development In Tuzluca

Oğuz ŞİMŞEK

Yrd. Doç. Dr., ARÜ, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi,

Coğrafya Bölümü, Ardahan,oguzsimsek@ardahan.edu.tr

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içerisinde yer alan Tuzluca ilçesi, yönetim bakımından Iğdır iline bağlıdır. Tuzluca ilçesi, 1920 yılında işgalden kurtarılıp anavatanına katılmış ve Cumhuriyetin ilanı ile birlikte ilçe merkezi olmuştur. Diğer bölgelerde olduğu gibi bu yörede de cumhuriyet sonrası dönemde idari yapıda bazı değişimler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler nüfusun gelişimini etkilemiştir. Ayrıca 1975'ten sonra meydana gelen iç ve dış göçler nüfusun azalmasına neden olmuştur. İlk önce kırsal nüfus, bunu izleyen yıllarda da ilçe merkezi nüfusu gerilemiştir. Ülkemizde genel olarak doğu illerinden, batıya doğru olan göç hareketleri Tuzluca ilçesini de etkilemiş ve 1985 yılından bu yana sürekli nüfusu azalmaktadır. Bu nüfus kaybında, bölgede yaşanan göç olaylarını tetikleyen sosyal ve ekonomik gelişmeler etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nüfus, Göç, Tuzluca

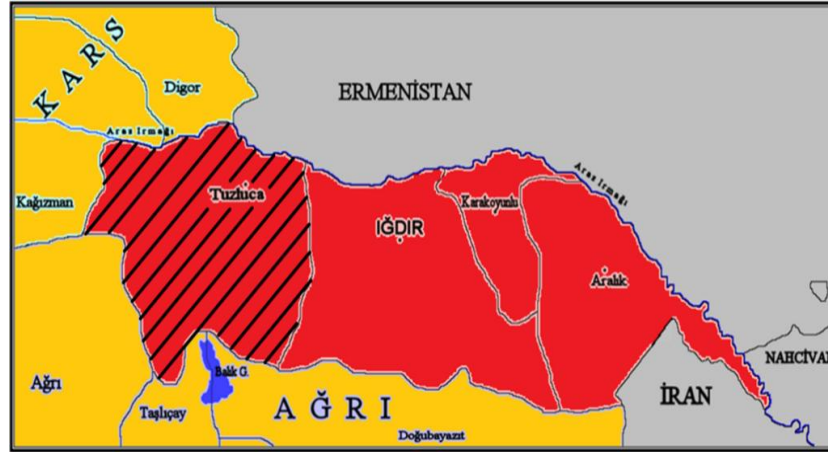
Abstract

The Tuzluca district, which is located within the boundaries of the Erzurum-Kars section of the Eastern Anatolia Region, is connected to the province of Iğdır in terms of administration. Tuzluca district was rescued from the occupation in 1920 and joined the motherland and became the district center together with the declaration of the Republic. As in other regions, there are some changes in the administrative structure in the post-republic period in this region. These changes affected the development of the population. In addition, after 1975, internal and external migrations, which took place in the square, caused a decrease in population. Rural population first, followed by the district center population decline in the following years. In our country, migrations to the west from the eastern provinces in general have also affected the Tuzluca district and since 1985 the population has been continuously decreasing. In this loss of population, the social and economic developments that triggered immigration incidents in the region were effective.

Keywords: Demography, Migration, Tuzluca

1. GİRİŞ

Tuzluca İlçesi, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde yer almakta olup, Iğdır ilinin üç ilçesinden en büyük olanıdır. İlçe Iğdır ili Merkez İlçesinin batısında ve 1254 km², alana sahiptir. İlçenin kuzey sınırını Aras ırmağı ve bu ırmağın yatağı boyunca geçen Türkiye-Ermenistan sınırı oluşturmaktadır. Bölgenin güneyinden geçen Karasu-Aras Dağlarının doğu bölümü, güney sınırını oluşturmaktadır.

Sekil 1: Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası.

İlçe yönetim sahasının doğusunda Iğdır Merkez İlçe, güneyinde Ağrı ilinin Doğubayazıt ve Taşlıçay ilçeleri, batısında Kars ili Kağızman ilçesi, kuzeybatısında yine Kars ili Digor ilçesi ile kuzeyinde Ermenistan

Cumhuriyeti yer alır. Tuzluca, D-100 olarak bilinen devlet karayolunun Erzurum, Iğdır güzergâhları ile Türkiye-İran ve Türkiye-Azerbaycan (Nahçıvan Özerk Yönetimi) ulaşım ağları üzerinde bulunmaktadır.

Çalışma sahası her ne kadar idari bir sınırlandırma özelliği gösterse de coğrafi açıdan da ilginç bir konuma sahiptir. Gerçekten de düzlük alanlar ile onların gerisinde yükselen dağlık sahalar arasında oldukça dikkat çekici coğrafi farklılıklar görülmektedir. Bu tür farklılıklar doğal çevre özelliklerinde olduğu gibi beşeri ve ekonomik faaliyetlerde de söz konusudur. Deniz seviyesinde ortalama 1100 m. yüksekliğinde yer alan ilçenin, güneyi dağlar ile çevrili, kuzeyi ise daha az yükseltiye sahip Aras Irmağı vadisi ile sınırlanmaktadır. Güneydeki dağlık saha, Palandöken dağlarıyla başlayıp doğuya doğru devam eden Karasu -Aras sıradağları ve Büyük Ağrı Dağına kadar devam eder. Bu dağlık kütle üzerinde Kızılcaziyaret (3231 m) ve Durak dağları (2811 m) yer alır. Bu Dağlık kütle, Iğdır-Ağrı illeri arasında sınır oluştururken aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı-Murat Van bölümleri ile Erzurum-Kars bölümleri arasında da sınır oluşturmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesinin önemli akarsuyu olan Aras Nehri, Tuzluca ilçesinin kuzeyinden geçer ve Tuzluca ilçesindeki Gaziler Çayı ile Buruksu çayı bu ilçe sınırları içerisinde kaynaklarını alarak Aras ırmağına katılırlar. Bundan başka Kars ili sınırlarından doğan Arpaçay, Tuzluca sınırı kuzeyinde yine Aras ırmağına katılmaktadır. Yörede dağlık alanlar çok geniş alanlar kapladığı için genellikle kuzeyde Aras ırmağı vadisi boyunca dar alanlı ovalık alanlar bulunmaktadır. Bu ovalık alanlar alüvyonlarla örtülüdür ve oldukça verimli bir yapıya sahiptir.

Genel olarak karasal iklim etkisinde kalmakla birlikte, yöresel klima alanı olan Iğdır ovasından, yükseltinin etkisi ile iklim elemanlarında çok az da olsa bazı farklılıklar olmaktadır. Iğdır ovasında yıllık ortalama sıcaklık 11.6°C civarında iken Tuzluca'da 11.1°C kadardır. Iğdır ovasına göre karla örtülü günlerin sayısında da yine artış görülmektedir (32,5 gün). Kar yağışlarının görüldüğü gün sayısında bile Iğdır ovasına göre farklılıklar vardır. Iğdır ovasında yıllık ortalama yağış miktarı 256,7 mm kadar iken, Tuzluca'da bu miktar ortalama olarak 326,2 mm kadardır.

Tuzluca ilçe arazisi, doğal bitki örtüsü bakımından daha çok step özelliği göstermektedir. Orman örtüsü yer almayan ilçede bazı alanlar ağaçlandırma sahası olarak ayrılmış ve Orman Genel Müdürlüğü tarafından ağaçlandırma yapılmaktadır. Plato ve yaylalar genellikle step bitkileri ile kaplıdır. Dere kenarlarında kavak ve söğüt ağaçları yoğunur.

İlçe, yer aldığı sahanın yaylacılık faaliyetlerine uygunluğu nedeni ile uzun yıllardan beri yerleşmelere açık olmuştur. Yörede, yerleşme tarihi M. Ö. 4000 yıllarına kadar gitmektedir. Ulaşım imkânların uygunluğunun yanı sıra iklim ve toprak şartlarının elverişli olması, Tuzluca ve çevresinde yerleşme tarihini çok eski tarihlere götürmektedir. Tuzluca ilçesinde Merkez İlçeden başka 81 köy yerleşmesi bulunmaktadır. Bu yerleşmelerin nüfus büyüklüğü fazla olmadığından belediye teşkilatı olan kırsal yerleşme bulunmamaktadır. Sahanın toplam nüfusu ise 2016 yılı nüfus tespitlerine göre 23 402 kişiyi bulmaktadır. Aynı yıl bu nüfusun % 43,2'si (10 098 kişi) ilçe merkezinde, % 56,8'i (13 304 kişi) ise kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır.

Tuzluca sahip olduğu nüfus sayısı itibariyle Iğdır ilinin en büyük ilçesidir. İl'in diğer iki ilçesi (Karakoyunlu ve Aralık) Tuzluca'dan daha az nüfusa sahiptirler. Tuzluca ilçesinde temel geçim kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. İlçede sanayi faaliyetleri bulunmamaktadır.

Yörede nüfusun gelişimi dönem dönem farklılıklar göstermektedir. Tarihi demografi çalışmalarında Tuzluca'da özellikle 19. Yüzyıl sonunda nüfus hareketlerinin birçok yerleşmeden fazla olduğu tespit edilmektedir. Cumhuriyet Döneminden sonra ise idari yapılanmalarda değişimler olmuştur. Tuzluca ilçesinde kırsal nüfus 1975'lere kadar artmış olmasına karşın o dönemden sonra azalmaya başlamıştır. Şehirsel nüfusta ise böyle bir dönüm noktası olmamış, daha ziyade nüfus yavaş ancak sürekli bir artış göstermiştir.

Bu çalışmada Tuzluca ilçe nüfusu ile ilgili ulaşılabilen en eski verilerin ve araştırmaların analizleri ve arazi çalışmalarıyla nüfusun gelişim eğilimleri nedenleri ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. TUZLUCA'NIN TARİHÇESİ

Tuzluca ilçesinin de bulunduğu Sürmeli Çukuru (Tuzluca, Iğdır, Karakoyunlu ve Aralık) ve Sahat Çukurunda (Erivan Ovası ve çevresi) yerleşmelerin başlangıç tarihi hakkındaki bilgiler ancak tarih öncesi (Prehistorik) devrelere ait buluntulardan sağlanabilmektedir. Bölgede yapılmış olan çeşitli arkeolojik ve prehistorik araştırmalar sonucu elde edilen çeşitli eserler, bölgenin insanlık tarihinin çok eski devirlerinden beri yerleşime açıldığını ve tarihi devirler boyunca birçok kavimlerin egemenliğine girdiğini, bu kavimlerin medeniyet ve kültürlerine sahne olduğunu göstermektedir. Bölgede araştırmalar yapan ve yöre tarihine ışık tutacak bulgular bulan araştırmacılar Aralık (Başköy)'ta bir ören yeri (düz yerleşme), Iğdır il merkezinin kuzeydoğusunda Gökçeli köyü ve batısında

Yaycı köyü höyüklerini tespit etmiştir(Kökten, 1943: 612). Yine Erivan (Revan) bölgesinde yapılan araştırmalarda Neolitik Devri'ne ait çeşitli maddi kültür belgeleri bulunmuştur(Kırzioğlu, 1953; 21). Fakat bölgemizde sözü edilen prehistorik yerleşme yerlerinde bugüne kadar henüz kazı yapılmamış ve bundan dolayı bölgede yerleşme tarihinin başlangıcının tespiti bakımından gerekli bilgiler ortaya konulamamıştır. Ancak buna rağmen bölgenin sahip olduğu elverişli iklim şartları, toprak, su ve sulama şartları yanında Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden kavimlerin geçiş yolları üzerinde bulunması nedeniyle, Anadolu ve Mezopotamya için yerleşme tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen M.Ö.6-7000 yıllarına kadar uzanacağı tahmin edilebilmektedir.

Bölgenin ilk yerleşik kavimi, Orta Asya'dan gelip M.Ö. 4000'de Azerbaycan ve Doğu Anadolu Bölgesinde yerleştikleri sanılan Hurriler'dir (Kırzioğlu, 1953, s. 27).

M.Ö.1500-1300 yılları arasında Mitanni adıyla bir krallık kurmuş olan Hurri boylarının bu tarihten sonra bölgedeki hâkimiyetleri son bulmuştur. Yine bölgenin tarih devrine girmesi ve Urartu Devleti'ne bağlanması, büyük kral Menua (810-785) zamanında olmuştur(Kırzioğlu, 1953, s.41). Menua, Ağrı Dağı ve Aras Irmağı arasında varlığını sürdüren Eriakhi Krallığı'nı yönetimi altına alarak Tuşpa (Van) merkezine bağlamıştır. İğdır Ovasında, Karakoyunlu İlçe merkezi ile Taşburun köyleri arasındaki Çolegert (veya Çolagert) dolaylarında, Bulakbaşı ve Kazancı Köylerinde Menua adına yazılmış Urartu Kitabeleri bulunduğundan, M.Ö.9.yüzyıl sonlarından itibaren bölge tarihi aydınlanmaya başlamıştır (Kırzioğlu, 1953,s.50).

Bölgede 200 yıldan fazla egemenlik kuran Urartular devrinde, tarım faaliyetleri çok ileri bir düzeye ulaşmış ve tarım alanlarını sulamak amacıyla birçok kanal ve bentler yapılmıştır. Bu arada köy ve şehir hayatı çok canlanmıştır. Daha sonra bölgeye gelen ve buraya yerleşen Sakalar ve hatta Arsaklılar'la gelen Oğuzlar gibi daha birçok yaylak-kışlak hayatı yaşayan Türkler Devri'nde şehir hayatının canlanmadığı, maddi kültür belgeleri ve destanî kaynaklardan anlıyoruz.

Bölge tarihinin akışı içinde kavimler arasında sürekli el değiştirmiştir. Arsaklı (Part) İmparatorluğu ile Romalılar arasında sık sık el değiştirenken, Küçük Arsaklı devletinden M.S. 439'da Sasaniler (İranlılar)'m eline geçmiş, daha sonra M.S.646 yılında Müslüman Araplar bölgeye hâkim olmuştur. Bu tarihten sonra, birkaç kez Araplar ile Bizanslılar arasında el değiştiren Sürmeli Çukuru ve merkezi Sürmari (Kırzioğlu, 1952,s. 108) 1064 yılında

Selçuklu Devletine bağlanmıştır (Turan, 1984,s.20).

Bölgede 1256–1355 yılları arasında İlhanlılar hüküm sürmüştür. Bu devletin yıkılmasıyla bölgeye Celayırlılar (1357) ve Karakoyunlular (1379) egemen olmuşlardır. Sürmeli Çukuru, 1386 ile 1405 yılları arasında Timur'un egemenliği altında Türkmen Beyleri tarafından yönetilmiştir (Orkun, 1955,s.118-119).

İspanyol Kralının Timur'a gönderdiği elçi olan Claviyo, Mayıs 1404 yılında Sürmeli Kalesine uğramış ve burada konaklamıştır (Clavijo, 1993,s. 89).

Oğuzların 24 boyundan 21. si sayılan İç Oğuzların Üç-Ok koluna dâhil İğdır boyundan bir kolun, 1404 yılında Sürmeli Çukurunda eski bir kaleye adlarını verecek kadar çoğaldığı ve yerleşik yaşantıya geçtiği anlaşılıyor (Sümer, 1980,s.20).

Bölge 1406 yılında Karakoyunluların yönetimine girmiş, 1469 yılında Akkoyunlular buraya hâkim olmuşlardır (Sümer, 1984; 73). Bu devrede Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Aras boylarını ve İğdır Ovasını kendisine *Kışlak Merkezi* yapmıştır. Akkoyunluları yıkan Şah İsmail (1502) Safevi Devletini kurmuş ve Bölgedeki Türkmenleri kendisine bağlamıştır(Sümer, 1980; 152). Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşında Şah İsmail'i yenince (1514) bütün Doğu Anadolu ile birlikte Aras havzası da Osmanlı İmparatorluğu yönetimine bağlanmıştır (Kırzioğlu, 1953,s. 488-489).

Osmanlıların batıdaki savaşlarından yararlanan Türkmen boylarından Avşarlı Beyleri, bir süre daha doğu bölgelerini yönetmişlerdir. III. Murat Devri'nde, bugünkü Tuzluca, İğdır, Karakoyunlu ve Aralık yerleşim merkezlerinin bulunduğu *Sürmeli*'nin fethiyle (1583) bölge kesin olarak Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir (Kırzioğlu, 1976,s.317). Fetihden sonra düzenlenen Revan Tahrir Defterlerinden bugünkü Tuzluca, İğdır, Karakoyunlu ve Aralık yerleşme merkezlerinin yönetim sınırları içinde kalan sahayı kapsayan bölgenin *Aralık Kazası* adıyla bu yeni Osmanlı Eyaletine bağlandığını anlıyoruz (Kırzioğlu, 1976,s.347).

Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639) ile Revan (Erivan) İran'da kalmak üzere, Aras güneyi Osmanlılara verilmiştir (Uzunçarşılı, 1977; 248-249). Safevi Devletinin yıkılmasından sonra (1722) Revan Eyaleti Tahrir Defterlerinde Aralık kazasının; Merkez, İğdır ve Sürmeli adıyla üç nahiye yönetim birimine ayrıldığı belirtilmiştir (Kırzioğlu, 1976,s.349).

Osmanlı İmparatorluğu ile İranlılar arasında imzalanan İstanbul

Antlaşması (1736) sonucu Revan ile birlikte Sürmeli Çukuru da İranlılara bırakılmıştır. Bölgede 1747 yılında Hanlık idaresi kurulmuş ve 1828 yılına kadar Revan Hanlığına bağlı olarak yönetilmiştir.

Revan Hanlığı'nı yıkan Ruslar (1828) burayı işgal ederek, Kağızman ve Bayazıt sancaklarına komşu olan ovanın bütününe *Surmalı Uyezdi* (Surmalı Sancağı) adıyla bir yönetim bölgesi yaparak, 1917 yılına kadar yönetmişlerdir.

Yönetim örgütü bakımından Sürmeli sancağı Iğdır, Aralık ve Kulp (Tuzluca) olmak üzere üç *kaza yönetim birimine* ayrılmış.

Sürmeli Çukurunda yer alan yerleşmelerde (Tuzluca, Iğdır, Karakoyunlu ve Aralık) 1917 yılından sonra Rusların bölgeden çekilmeleri sonucu 1918–1920 yılları arasında oluşan otorite boşluğundan dolayı Ermeni çeteleri, bölgedeki Türk nüfus üzerinde baskı ve zulüm uygulamaya başlamış ve bu yörelerden Türk nüfusunun büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmıştır.

Yakın tarihimizde meydana gelen olaylar bölgedeki yerleşmelerin bugünkü nüfus, kuruluş ve dağılışımda uzun bir süre etkisini göstermiştir. 23 Nisan 1920'de T.B.M.M. açılmasıyla, Şark Cephesi Komutanı olan Kazım Karabekir Paşa 28.09.1920'de başlattığı harekâtla Sarıkamış, Göle, Kağızman'ı alarak 07 Ekim 1920'de Tuzluca (Kulp)'yü Ermeni çetelerinden kurtarmıştır.

3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması neticesinde, Gümrü (Arpaçay kuzeyi) verilmiş, Sürmeli Çukuru (Tuzluca, Iğdır, Aralık) Türkiye'ye bırakılarak Nahcivan'da, Azerbaycan'a bağlı Muhtar Cumhuriyet olmuştur (*Soysal, 1983, s. 17-23*).

1920 yılından sonra yörede her türlü can ve mal güvenliği sağlanmış ve anavatana kavuşmuştu. Bu devrede, yöreden göç eden ahaliden hayatta kalanlar güven ortamı ile birlikte tekrar köylerine gelerek eski yaşamlarına devam etmeye başlamışlardır.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yürürlüğe giren 1924 Anayasası ile memleket yönetiminde yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu düzenlemelere göre ülkemiz, yönetim organizasyonları bakımından "İl (Vilayet), ilçe (kaza), Bucak (Nahiye) ve köy yönetim birimlerine ayrılmıştır. Bu idari taksimat sonucu olarak Tuzluca ilçesi Iğdır ile birlikte Bayazıt vilayetine bağlanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesinde Cumhuriyetin ilk yıllarında meydana gelen bazı isyan harekâtları sonucu devrin şartlarına göre il ve ilçe merkezleri ile bazı kırsal yerleşmelerin idari ve sınır statülerinde

değişiklikler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden dolayı 1934 yılında Tuzluca (Kulp) ve Iğdır ilçeleri Bayazıt Vilayetinden alınarak Kars vilayetine bağlanmış (T.C. Resmi Gazete, 14 Haziran 1934) ve Bayazıt vilayetinin merkezi de Karaköse'ye taşınarak Ağrı vilayeti oluşturulmuştur. 1934 yılından 1992 yılına kadar Kars vilayetine bağlı olan Tuzluca ilçesi yeni bir düzenleme ile Kars vilayetinden ayrılan Iğdır ve Ardahan'ın yeni il merkezleri olması nedeniyle Tuzluca ilçesi de Iğdır iline bağlanmış ve bu ili oluşturan ilçelerden birisi olmuştur (T.C. Resmi Gazete, 3 Haziran 1992).

3. NÜFUS ARTIŞI

Cumhuriyet Öncesi Dönem

Cumhuriyet öncesi döneme ait nüfus bilgileri daha çok tarihçilerin bazı tahminlerine kaynaklık eden tahrir defterleri, mühimme defterleri, seyahatnameler, vakfiyeler salnameler gibi belgelere dayanmaktadır (Doğanay, 1994;143). Tuzluca'nın demografik durumu ile ilgili ilk bilgilere bölgenin 1828 yılında Rus çarlığı tarafından işgal edildikten sonra Ruslar tarafından tutulan kayıtlarda rastlanılmaktadır (Şopen, 1852, s.563-578). Bu dönemde Revan Hanlığını işgal eden Rus'lar bölgede yeni bir idari düzenleme yapmışlar ve Iğdır ilinin bulunduğu alanda Sürmeli sancağını oluşturarak Tuzluca yöresini bu sancağa bağlayarak Derekend-Perçinis adıyla iki alt bölgeye ayırmışlar. Bölgede işgal sonrası yapılan çalışmalar ve toplanan bilgileri ile istatistikler sonucu birçok bilgi yanında demografik göstergelere de yer vermişler. Bu istatistiklerden Tuzluca'daki çeşitli demografik bilgilere ulaşarak yörenin nüfusu hakkında bilgileri söylemek mümkün olmaktadır.

Burada Tuzluca ilçesindeki kırsal yerleşmelerin hane sayıları ve nüfus bilgileri tespit edilerek bazı hesaplamalarla genel nüfusa ulaşılabilmektedir. Böylece Tuzluca ilçesinde toplam nüfus 5293 olarak hesaplanmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Rus İşgali Sonrası Tuzluca'da Demografik Yapı ve Nüfus Sayısı

Tuzluca İlçesinde Yaşayan Halk	Hane sayısı	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman Nüfus	627	1864	1633	3497
Ermeni Nüfus	253	849	764	1613
Bölgeye Dışarıdan Göç Ettirilen Ermeni Nüfus	27	101	82	183

Toplam	907	2814	2479	5293
---------------	------------	-------------	-------------	-------------

Kaynak: Armeniasko Oblasti-Sen Petersburg, 1852, s. 563-575' den hesaplanmıştır

Osmanlı Devleti döneminde ise resmi olarak ilk sayım 1831 yılında II. Mahmut zamanında yapılmıştır (İzbrak, 1944,s.464–465). Ancak bu dönemde bu yöre Rus Çarlığı yönetim sınırları içerisinde yer almaktaydı. İşgalden hemen sonra Ruslar tarafından yapılan tespitlerin hangi aylarda yapıldığını tam olarak bilinmemektedir. Çünkü bölgede yaşayan Müslüman nüfus genel olarak yaylacılık faaliyetleriyle uğraştığı için yapılan sayımlarda bölgedeki Müslüman ahalinin yaylada mı yoksa köyün de mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bunun yanı sıra Tuzluca ilçesinde sadece Mollakamer, Güllüce ve İlçe merkezi olan Kulp'ta ermeni nüfusun yaşadığı ve üç yerleşme nüfusunun İlçedeki diğer 56 yerleşme nüfusunun yarısına eşit olması dikkat çekicidir (Tablo 2).

Bu kayıtlardan sonra XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait nüfus hakkında bilgilere yine bölgenin bağlı bulunduğu Trans Kafkasya ya ait istatistiklerin tutulduğu ve Tiflis merkezde yer alan Kafkasi Kalenderlerden ulaşılmaktadır. Sürmeli sancağının nüfusu 1886 yılında 71 066 kişidir (Kafkasi Kalender, 1895,s.56-57). Bu nüfusun 38 354'ü erkek ve 33 712'sikadın nüfustan oluşmaktaydı. Bu sayım döneminde Tuzluca ilçesinin nüfusu ise 19 899 kişiye çıkmıştır. İlçe nüfusunun 3 074 kişisi Tuzluca (Kulp) merkezde yaşarken geriye kalan 16 825 kişisi ise ilçe merkezi dışında yer alan yerleşmelerde yaşamaktaydı (Tablo 2). Çarlık Rusya'sı egemenliğinde bölgedeki son nüfus tespiti 1908 yılında yapılmıştır. Bu dönemde de Sürmeli sancağı yine; İğdır, Taşburun ve Tuzluca (Kulp) kazalarından oluşmaktaydı. 1910 yılında yayımlanan bu döneme ait demografik istatistiklere göre, Tuzluca'nın yüzölçümü3,581 km², nüfusu ise 29 106 kişi olarak hesaplanmıştır (Tablo 3).

Tablo: 2. Tuzluca Kazasının 1886 Yılı Tespitlerine Göre Nüfus

Yerleşim Merkezi	Erkek	Kadın	Toplam
Tuzluca (Kulp) Kazası	10776	9123	19 899
Sürmeli Sancağı	38 354	33 712	71 066

Sayısı

Kaynak: Kavkasi Kalender-Tiflis,1895, s.5657' den Hesaplanmıştır

Son nüfus tespitinin yapıldığı 1908 yılında Sürmeli sancağının toplam nüfusu 91 535 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfusun 29 106 kişisi Tuzluca (Kulp) ilçesinde yaşamaktaydı. Yine bu dönemde Erkek nüfus 15 848 kişiden oluşurken kadın nüfus ise 13 258 kişiden oluşmaktaydı (Tablo 3).

Tablo 3. Tuzluca kazasının 1908 Yılı Tespitlerine Göre Nüfusu

Yerleşim Merkezi	Erkek	Kadın	Toplam
Tuzluca (Kulp) Kazası	15 848	13 258	29 106
Sürmeli Sancağı	48 953	42 582	91 535

Kaynak: Kafkasi Kalender-Tiflis, 1910, I. Cilt, s. 300'den Hesaplanmıştır

Rus işgali döneminde yapılan son iki nüfus tespiti arasından 22 yıl zaman geçmiş ve Tuzluca nüfusunun yaklaşık on bin kişi kadar arttığı görülmektedir. Yine 1908 yılında Tuzluca merkezinin nüfusunun 4 123 olduğu tespit edilmiştir (Kafkasi Kalender, 1910,s. 458-459). Bu yıllardan sonra bölgede yaşanan savaşlar sonucu cumhuriyetin ilk nüfus sayımında (1927), Tuzluca merkezinin nüfusunun 1 114 olduğu görülmektedir. Aradan geçen on dokuz yıl sürede bölgedeki nüfus değişiminin oldukça dikkat çekici seviyelere ulaştığı görülmektedir. Yine bu dönemde (1908) Tuzluca nüfusunun 29 106 kişi olduğu fakat yine Cumhuriyet döneminde yapılan ilk nüfus sayımında ilçe nüfusunun 10 527 kişiye indiği ve yaklaşık on bin nüfus kaybının yaşandığı görülmektedir. Hatta bu nüfusun 1886 yılında tespit edilen nüfustan bile yaklaşık dokuz bin kişi daha az olduğu dikkat çekicidir.

Cumhuriyet Dönemi

Kurtuluş savaşının ilk zaferleri Doğu cephesinde kazanılmıştır. Türk ordusunun doğu harekâtı ile birlikte ordumuz Kars'ı işgalden kurtarmış (30Ekim 1920) ve Gümrü'ye kadar ilerlemiştir. Bu ilerleyiş sırasında 7 Ekim 1920'de Tuzluca işgalden kurtarılmış ve 14 Kasım 1920 tarihinde ise Türk ordusu tarafından yapılan bir ileri harekâtle Aras ırmağına kadar olan saha yani Iğdır ovası ve çevresi kurtarılarak anavatana katılmıştır. Kurtuluş savaşı zaferle sonuçlanınca 1924 yılında yapılan yeni anayasa ile ülkemizde mülki idare bölümleri belirlenmiş ve yeni yönetim birimleri oluşturulmuştur. Bu yeni bölümler ile Tuzluca ve Iğdır İlçesi, Bayazıt Vilayetine bağlanmıştır. Yeni kurulan cumhuriyet her alanda yeniden yapılanma ve yeni kurumlar oluştururken ülkenin içinde bulunduğu duruma göre il

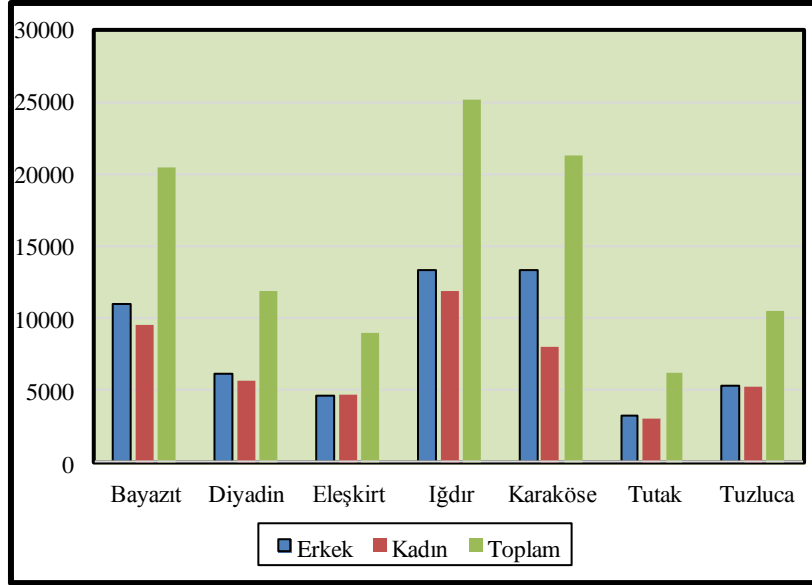
sayılarında ve il merkezlerinin değiştirilmesi konusunda bir takım yeni düzenlemeler getirilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında doğu bölgelerimizde bir takım isyan hareketleri olunca özellikle sınır bölgelerinde idari birimlerde değişiklik yapılmıştır. 1934 yılında yapılan bir düzenleme ile Tuzluca ve Iğdır ilçeleri Kars vilayetine bağlanmış, Bayazıt vilayeti merkezi ise Karaköse'ye taşınarak Ağrı vilayeti yeniden düzenlenmiştir. 1934 yılından 1992 yılına kadar Kars vilayetine bağlı kalan Tuzluca 1992 yılında Iğdır İli oluşturulunca buraya bağlanmıştır. Böylece 1927 nüfus sayımlarında Bayazıt vilayetinde, 1935-1990 nüfus sayımlarında Kars Vilayetinde ve 2000 yılı ve sonrasında Iğdır iline dâhil olarak sayım yapılmıştır (Şimşek, s.2005: 74).

1927 yılında yapılan nüfus sayımında Bayazıt vilayetinin nüfusu 104 586 kişiden oluşmaktaydı. Tuzluca ilçesinin nüfusu ise 10 527 kişiydi bu nüfusun 5349'u erkek nüfus geriye kalan 5 178'i ise kadın nüfustan oluşuyordu (Tablo 4), (Şekil 2). Daha sonraki yıllarda yapılan idari değişiklikler ile Kars vilayetine bağlanan Tuzluca ve Iğdır ilçeleri Cumhuriyet tarihinin ikinci nüfus sayımında (1935) Kars vilayeti dâhilinde nüfusları tespit edilmiştir. Tuzluca ilçesinin 1935 yılındaki sayımda toplam nüfusu 12 786 kadardı bu nüfusun 11 527 kırsal nüfus 1 259 kadardı ise ilçe merkezi nüfusundan oluşmaktaydı.

Tablo 4. 1927 Yılı Nüfus Sayımlarına Göre Bayazıt Vilayetinin Nüfusu

Yerleşim Yeri	Erkek	Kadın	Toplam
Bayazıt	11027	9463	20 490
Diyadin	6 173	5 678	11 851
Eleşkirt	4 621	4 621	8 929
Iğdır	13 384	11 825	25 209
Karaköse	13 382	7 946	21 328
Tutak	3 241	3011	6 252
Tuzluca	5 349	5 178	10 527
Toplam	57 177	47 409	104 586

Kaynak: DİE,28 Ekim 1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları

Şekil 2. Bayazıt Vilayeti 1927 Nüfus Sayımı İlçe Nüfusları

Cumhuriyet'ten günümüze Tuzluca ilçe merkezi nüfusunda, Türkiye'de ki birçok yerleşim yerinde olduğu gibi, bazı dönemlerde dalgalanmalar olmuştur. Özellikle 1940 ve 1945 sayım döneminde erkek nüfus sayısı ve oranı oldukça artmıştır bunda o yıllarda yaşanan ikinci dünya savaşı sebebiyle olan değişimin yansımaları görüyoruz. Savaş yıllarında doğu bölgelerimizde artan Sovyetler Birliği tehditleri sınır olan bu bölgemize asker sevkıyatı ve varlığının artışıyla açıklamak mümkündür. Bu dönemleri takip eden sayım yıllarında tekrar nüfus sayısı ve oranlarında normalleşme söz konusudur (Tablo 6). Bu yıllardan sonra hem ilçe merkezi hem de kırsal nüfusta sürekli artışlar olmaktadır. 1975 yılında kırsal nüfusun sayısı olarak zirveye ulaştığı dönemdir. Bu sayım döneminden sonra ülkemizin birçok bölgesinde yaşandığı gibi bu bölgemizde de göç olayı hız kazanmış ve kırsal kesimden ilk basamak olarak ilçe ve il merkezlerine göçler yaşanmıştır. Tuzluca ilçesinde kırsal nüfusun azalmasına karşılık ilçe genel nüfusundaki artışlar 1985 sayım dönemine kadar devam etmiştir. Bu dönemden sonra kırsal nüfusun yanında ilçe genel nüfusunda da azalmalar başlamış ve bir birini takip eden her sayımda nüfus sayısı azalmaya devam etmiştir.

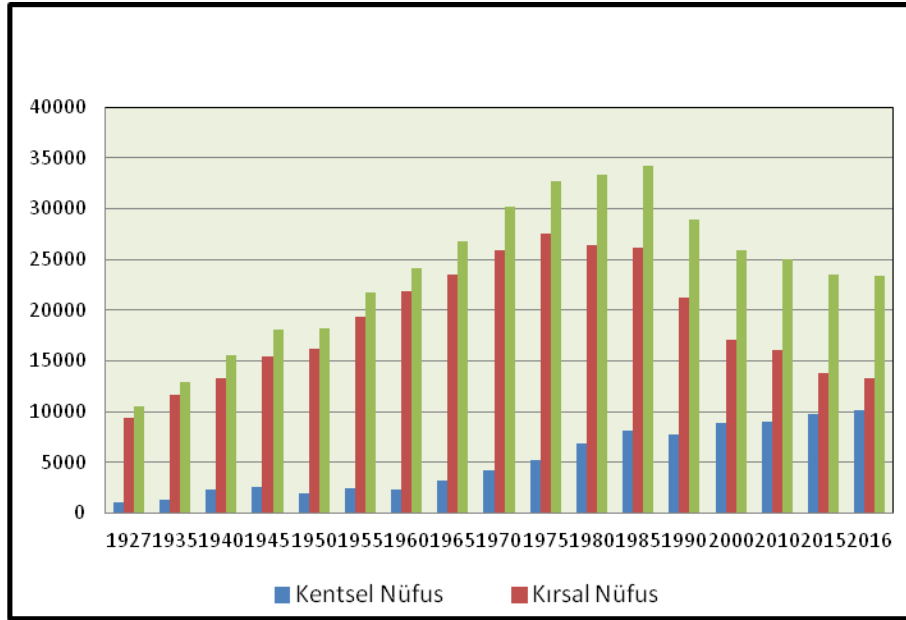
ayım Yılı	Kent Nüfusu	%'si	Kırsal Nüfus	%'si	Toplam Nüfus	Yıllık Artış Hızı %
1927	1 114	10,6	9 413	89,4	10 527	-
1935	1 258	9,8	11 602	90,2	12 860	27,7
1940	2 366	15,1	13 253	84,9	15 619	42,9
1945	2 577	14,3	15 476	85,7	18 053	31,1
1950	1 974	10,9	16 188	89,1	18 162	1,2
1955	2 434	11,2	19 292	88,8	21 726	39,2
1960	2 287	9,5	21 840	90,5	24 137	22,1
1965	3 234	12,1	23 549	87,9	26 783	21,9
1970	4 270	14,2	25 906	85,8	30 176	25,3
1975	5 209	15,9	27 548	84,1	32 757	17,1
1980	6 911	20,5	26 386	79,5	33 297	3,2
1985	8 104	23,7	26 137	76,3	34 241	5,6
1990	7 698	26,6	21 188	73,4	28 886	-31,2
2000	8 827	34,0	17 127	66,0	25 954	-10,5
2010	8 959	35,8	16 037	64,2	24 996	-3,7
2015	9 782	41,5	13 768	58,5	23 550	-11,6
2016	10 098	43,2	13 304	56,8	23 402	-6,2

Tablo 5. Sayım Yıllarına Göre Tuzluca İlçesinin Nüfusu (1927-2015)

Kaynak: DİE, Nüfus verileri ve TÜİK, ADNKS Verileri (1927-2016)

Araştırma sahası ile ilgili Cumhuriyet dönemine ait şehir ve kırsal nüfusuna ait ilk verilere 1927 sayımı ile ulaşılmaktadır. İkinci resmi nüfus sayımı 1935 yılında gerçekleşmiş Tuzluca ilçesinde toplam 12 786 kişi yaşadığı tespit edilmiştir. Bu nüfusun ancak 1 259'i ilçe merkezinde ikamet ederken, 11 527'si kırsal yerleşmelerde yaşamaktaydı. 2015 yılına gelindiğinde ise şehir nüfusu 9782 olurken kırsal nüfusu 13 768 kişi olmuştur. Aradan geçen 88 yıllık süreçte özellikle şehir nüfusu yaklaşık %778 artarken, kırsal nüfusu daha az artmıştır %46,2 (Tablo 5) (Şekil 3). Kuskusuz bu farklılık ekonomik, sosyal ve idari yapıdaki değişimlerle yakından ilgilidir. Tuzluca ilçesinin batısında yer alan Aşağıtut, Güvendik ve Karacaviran köyleri 1960 yılından sonra bu ilçeden ayrılarak Kağızman ilçesine bağlanmıştır. Bu idari düzenleme kırsal nüfusun artış hızında

azalmalara etki etmiştir. Tuzluca'da ilçe merkez nüfusunun gerek artış ve azalış yönü gerekse artış nedenleri kırsal yerleşmelere göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle ilçenin şehir nüfusu ile kırsal nüfusunun gelişimini ayrı ayrı ele almak daha doğru olacaktır.

Şekil 3. Tuzluca İlçesinde Sayım Yıllarına Göre Kentsel, Kırsal ve Toplam Nüfusu

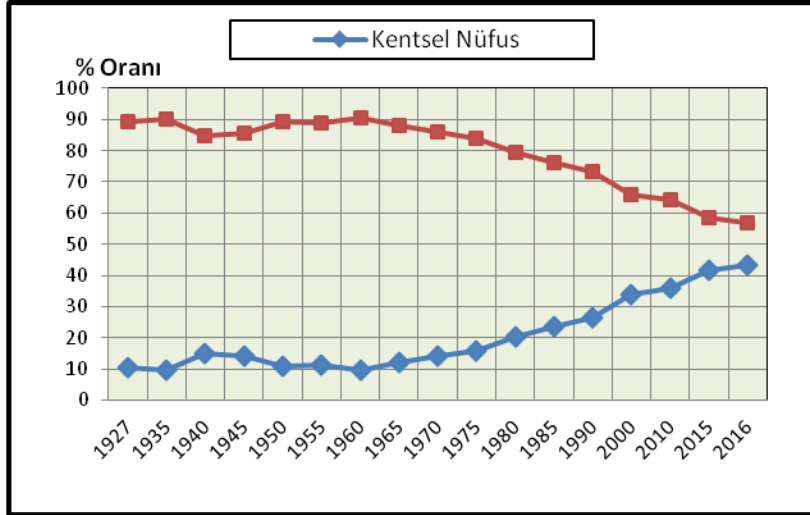
I- İlçe Merkezi Nüfusu

Tuzluca ilçe merkezinde yerleşmenin gelişiminin eski dönemlere kadar uzandığı ilçenin tarihçesini anlatırken değinilmiştir. Tuzluca ilçe merkezini ilk yerleşiminin merkezde bulunan Kaya tuzu yataklarına bağlı olarak kurulup geliştiğini söylemek yanlış olmaz. Tarihi dönemler içerisinde kaya tuzu insanların günlük yaşamında çok önemli yere sahipti, bundan dolayı ilçe merkezi hep önemini korumuştur. Bölgede milattan önceki dönemlerde en fazla etki bırakan uygarlıklardan birisi de Urartulardır (Ceylan, 2015,s.488-494). Urartuların bölgenin yerleşik toplumu olması ve özellikle tarımsal faaliyetlere önem vermesi ve yaptıkları birçok kale yerleşmesi ile sulama sistemlerinin mevcudiyeti Tuzluca ilçe merkezinde bu dönemlerden beri mevcut olduğu tezini güçlendirmektedir. Yörede

hâkimiyet kuran diğer devlet ve topluluklar içinde tuz madeninin varlığı burada yer alan yerleşmenin tarihini eski ye dayandığını kanıtlamaktadır. 1828'den sonra tutulan ilk istatistikte ilçe merkezini nüfusu 173 hane ve 1 118 kişiydi. Aradan geçen uzun süreden sonra Türkiye Cumhuriyetinin ilk nüfus sayımında, Tuzluca ilçe merkezinin nüfusu 1 114 kişidir. Aradan geçen yüz yıllık sürede nüfusta bir artış söz konusu değildir. Bu durumu bölgenin geçirdiği bu zaman dilimindeki savaflara bağlanabilmektedir. Çünkü coğrafi konumundan dolayı sürekli savaflara sahne olan bölgede nüfus dinamiği oldukça hareketli olmuştur. Geçmiş dönemlerde bile hayatın her alanında yer aldığı için muhtemelen kaya tuzu yataklarını işletmek, korumak ve buradan tuz çıkarılarak bunun dağıtımını için yörenin merkezi her zaman hareketli geçmiştir. Bu tarihsel birikim ilçe merkezi nüfusunun gelişimini etkileyen önemli bir süreçtir. İlk önceleri Sürmeli Sancağına bağlı Derekend-Percinis şeklinde yönetilen bölge daha sonra ilçe merkezi olmuş ve belediye teşkilatı cumhuriyetle birlikte kurulmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi Tuzluca ilçe merkezinin nüfusu 1800' lü yılların ilk yarısında 1 118 kişi kadardı, daha sonra yapılan nüfus sayımlarında nüfusu 1886'da 3 074 kişiye ulaşmış ve 1908 yılında nüfusu 4 123 kişiye kadar ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede yaşanan olaylar sonucu nüfusun büyük bir kısmı savaş sırasında ve sonrasında göç etmiştir (Kızılkaya, 2007, s. 307-308). Bölgenin anavatana tekrar kavuşması ve ardından istikrarın kurulması neticesinde Tuzluca İlçesi merkez nüfusu 1927 yılı sayımına göre 1 114 kişi olmuştur. Sonraki sayım yıllarında ilçe merkezi nüfusu düzenli bir şekilde artmıştır. Özellikle ikinci dünya savaşı yıllarında bölgeye asker sevkياتından dolayı merkezde erkek nüfus sayısı artmış ancak savaş sonrası dönemde tekrar normal düzeyine inmiştir. Sonraki sayım dönemlerinin hemen hemen tamamında ilçe merkezi nüfusu artmış ancak artış hızı oldukça yavaş kalmıştır. Sayım dönemleri içerisinde sadece 2016 yılı sayımında Tuzluca ilçe merkezi nüfusu on bin nüfusun üzerine çıkmıştır. İlçede dışarıya verilen göç oldukça yüksektir. Kırsal nüfusun 1975 ve toplam nüfusun 1985 yılından beri azalışı devam etmektedir (Şekil 4). Tuzluca ilçesinde her hangi yer altı kaynağının bulunmaması, tarım alanlarının az olması, dağlık alanların geniş yer kaplaması, çok sayıda işgücünü istihdam edecek sanayi tesislerinin bulunmaması ve Iğdır il merkezine yakınlığı buranın nüfusunun göç vermesinde etkili olan sebeplerden bazılarıdır (Tablo 6), (Şekil 5).

Şekil 4. Tuzluca İlçesinde Kentsel ve Kırsal Nüfusun Sayım Yıllarına Göre Gelişimi

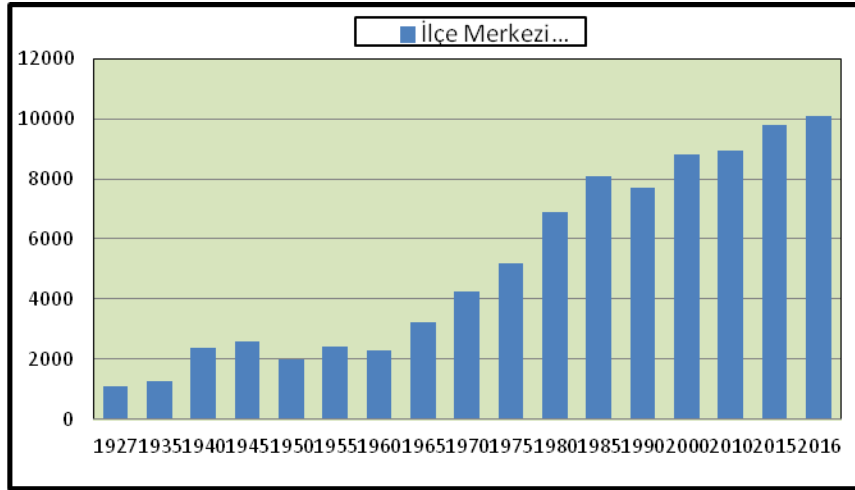
Tablo 6. Sayım Yıllarına Göre İlçe Merkezi Nüfusu (1927-2015)

Sayım Yılı	Kent Nüfusu	Artan Nüfus	Yıllık %'si	Artış
1927	1 114	-	-	
1935	1 258	144	1,6	
1940	2 366	1 108	17,6	
1945	2 577	211	1,6	
1950	1 974	-603	-4,7	
1955	2 434	460	4,7	
1960	2 287	-147	-1,2	
1965	3 234	947	8,3	
1970	4 270	1 036	6,4	
1975	5 209	939	4,4	
1980	6 911	1 702	6,5	

1985	8 104	1 193	3,5
1990	7 698	-406	-1,0
2000	8 827	1 129	1,5
2010	8 959	132	0,1
2015	9 782	823	1,8
2016	10 098	316	3,2

Kaynak:DİE, Nüfus verileri ve TÜİK, ADNKS Verileri (1927-2016)

Şekil 5. Tuzluca İlçesi sayım Yıllarına Göre İlçe Merkezi Nüfus Artışı

II. Kırsal Nüfusu

Kırsal yerleşmelerin nüfus artışlarının sayım yıllarına göre gösterdiği değişiklikler incelendiğinde ilk fark edilen özellik, yıllık nüfus artış hızının iki dönem şeklinde olduğu dikkat çekmektedir. (Tablo: 7, Şekil: 6). Genel tablo içerisinde incelendiğinde ve 1927–2015 nüfus sayım sonuçları karşılaştırıldığında, kırsal nüfusun 1975 yılına kadar sürekli arttığı, 1975’den sonra ise sürekli azaldığıdır. 1927’de 9 413 kişi olan kırsal nüfus 1975 yılında 27548 kişiye ulaşmıştır, bu sayım döneminden sonra sürekli inişe geçen nüfus 2015 yılında ancak 13 768 kişi olmuştur. Tuzluca ilçesinde 1927-1975 yılları arasında nüfusun artışı doğal nüfus artışı şeklinde olmuş ve ilçeye başka il ve ilçelerden göç yaşanmamıştır. Hatta 1960 yılından

sonra üç kırsal yerleşme Kağızman ilçesine bağlanmıştır.

Tuzluca'da kırsal nüfus gelişiminde, 1975-2016 dönemleri arasında azalmasında, ilçede meydana gelen hem iç hem de dışgöçlerin etkisi söz konusudur. Türkiye'de 1960'larda yaşanan sosyo-ekonomik süreç sonrası iç ve dışgöçler yoğun şekilde yaşanmıştır. O dönemlerde hız kazanmaya başlayan göç olayının ciddi olarak yaşandığı illerden birisi de Tuzluca ilçesinin de bağlı bulunduğu Kars ilidir. İl içerisinde, kırsal alanlardan ilçe merkezlerine, ülkemizin batı bölgesinde yer alan illerine ve özellikle yurt dışına büyük nüfus kitleleri göç etmiştir.

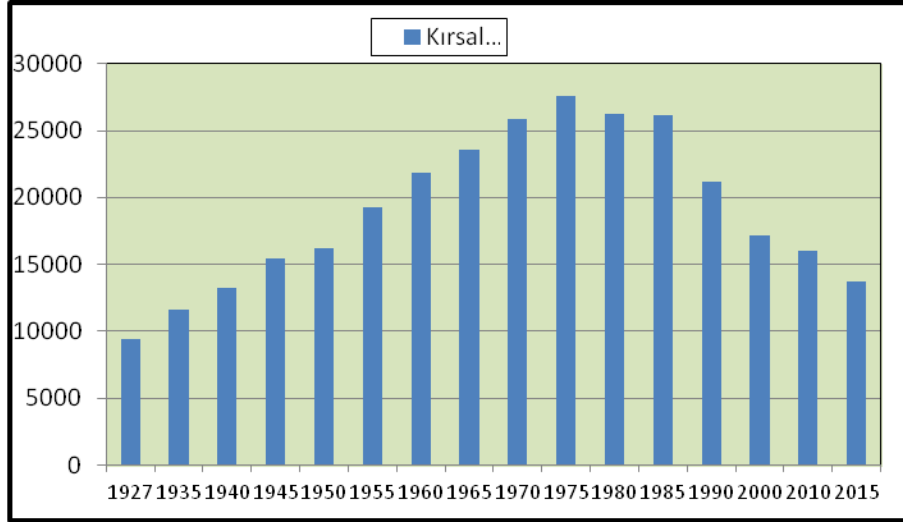
Tablo 7. Sayım Yıllarına Göre Tuzluca İlçesi Kırsal Nüfusu ve Artış Oranı (1927-2015)

Sayım Yılı	Kırsal Nüfus	Artan Nüfus	Yıllık Artış %'si
1927	9 413	-	
1935	11 602	2 189	2,9
1940	13 253	1 651	2,8
1945	15 476	2 223	3,4
1950	16 188	712	4,6
1955	19 292	3 104	1,0
1960	21 840	2 548	2,6
1965	23 549	1 709	1,6
1970	25 906	2 357	2,0
1975	27 548	1 642	1,3
1980	26 386	-1 162	-0,8
1985	26 137	-249	-0,2
1990	21 188	-4 949	-3,8
2000	17 127	-4 061	-1,9
2010	16 037	-1 090	-0,6

2015	13 768	-2 269	-2,8
2016	13 304	-464	-3,4

Kaynak: DİE, Nüfus Verileri ve TÜİK, ADNKS Verileri (1927-2016)

Tuzluca'daki kırsal nüfusun değişiminde bu ilişki görülmektedir. Ayrıca, ülkemizin doğu ve güneydoğu bölgelerinde yaşanan terör olayları, sosyo-ekonomik gelişmeler ve kırsal kesimde yaşayan ailelerin giderek daha az çocuk sahibi olma istekleri de nüfusun artış hızının yavaşlaması ve gerilemesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Şekil 6. Tuzluca İlçesi Sayım Yıllarına Göre Kırsal Nüfus Artışı

Tuzluca ilçesinde 1985 yılına gelindiğinde, genel olarak nüfus sayısında ciddi bir düşüş yasadığı tespit edilmiştir. Öyle ki nüfus, 1985–2016 döneminde 10 839 kişi azalmıştır. Bu da yıllık ortalama % -1,0 azalış demektir. Bu önemli düşüşün önemli sebebi 1980'li yılların sonundan itibaren ülkemizin bu bölgesinde özellikle kırsal alanlarda etkili olan terör olaylarıdır. Bu dönemde hızlı bir şekilde göç olayı yaşanmıştır.

SONUÇ

Tuzluca ve çevresinde nüfus ve yerleşme, tarihin çok eski devirlerine kadar uzanmaktadır. İlçe, bulunduğu coğrafi konumu dolayısı Hurriler'den günümüze insan faaliyetlerine sahne olmuştur. İlçede bulunan kaya tuzu yatakları en eski dönemlerden günümüze kadar Tuzluca ilçe

merkezini önemli kılmıştır. İlçede, hem Cumhuriyet öncesi dönemde hem de Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde nüfusun gelişimini etkileyen önemli unsurlar dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi özellikle bölgenin Rus işgaline girmesiyle meydana gelen nüfus hareketleridir. Rus işgaline girdikten sonra İran ve Anadolu'nun iç bölgelerinden ermeni nüfus bölgeye göç ettirilmiş ve Türk nüfus üzerinde baskılar uygulanarak bu yeni yerleşimcilerin iskânı sağlanmıştır. İkincisi ise birinci dünya savaşı yıllarında ve kurtuluş savaşı öncesi bölgede Türk nüfus üzerinde katliamlar yapılmış bölgenin demografik yapısı değiştirilerek doğuda kurulması planlanan Ermenistan için toprak kazanma amacı güdülmüştür. Tuzluca'nın 1908 sayımında nüfusu 29 106 kişiyken, Cumhuriyet sonrası yapılan ilk nüfus sayımında 10 527'e kadar gerilemiştir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte artan Tuzluca nüfusu 1975 yılından itibaren kırsal nüfusta azalma göstermiş ve bu durum günümüzde devam etmektedir. İlçenin genel nüfusu ise 1985 yılından sonra azalmaya başlamış ve aynı kırsal nüfus gibi her yıl bu azalış devam etmektedir. İlçe merkezinin nüfusu, 2016 sayım döneminde 10 000 nüfus sınırını geçmiştir. 9-10 bin nüfus arasında seyreden ilçe merkezi nüfusu cumhuriyetin ilanı ile birlikte ilçe merkezi olmasına rağmen kent nüfusu kriteri alt sınırı olan bu kriteri ancak 2016 yılında yakalamıştır.

KAYNAKLAR

- Ceylan, A. (2015), *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Clavijo, R. (1993), *Anadolu Orta Asya ve Timur* (Çeviren Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: Ses yayınları.
- D.İ.E., (1927–2000), *Genel Nüfus Sayım İstatistikleri*, Ankara.
- Doganay, H. (1994), *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara: Gazi Büro Kitapevi.
- İzberak, R. (1944), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı", *Ankara Üniv. D.T.C.F. Der. Cilt: II Sayı:3*, 464–465.
- Kafkasi Kalender* (1895), 50, Yıl Bölüm 5, Tiflis, s.56-57
- Kafkasi Kalender* 65, Yıl, 1910, Tiflis, s. 458-459
- Kırzioğlu, M. F. (1976). "Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)". Atatürk Üniversitesi Yay. Ed. Fak. Yay. No:71, Ankara,
- Kırzioğlu, M.F. (1953), *Kars Tarihi (I. Cilt)*. İstanbul: Işık Matbaası, s.21
- Kırzioğlu, M.F. (1952), *Dede-Korkut Oğuznameleri (I. Kitap)*, İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası.
- Kızılkaya, O. (2007). Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828–1920), *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22 Yıl : 2007/1, s.299-311.
- Kökten, İ.K. (1943). "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Raporlar" *Belleten*, Cilt: VII, s.612
- Orkun, V. (1955). *Sürmeli Çukuru, Iğdır Tarihi ve Coğrafyası*, Ankara: Aydın Matbaası.

- Özgür, E. M. (1998). *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, Ankara: Gmc Basın Yayın Limited Şirketi,
- Soysal, İ. (1983). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Ankara: TTK Yayınları,
- Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul: Elif Ofset.
- Sümer, F. (1984). *Karakoyunlular (I. Cilt, 2.Baskı)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşek, O. (2005). *Tuzluca İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Erzurum:Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi.
- Şopen.İ.(1852). *Ermeni Vilayeti*, Sen Petersburg.
- T.C. Resmi Gazete 7 Teşrinievvel 1336 (14 Haziran 1934), Kanun No: 2500, Madde:1 Kabul Tarihi 07.06.1934
- T.C. Resmi Gazete 3Haziran 1992, Sayı 21247, Kanun No: 3806, Madde 2 Kabul Tarihi 27.05.1992
- TUİK, (2007-2015) *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi*
- Turan, O. (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1977). *Osmanlı Tarihi (XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, III. Cilt 2. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını
- Uzunçarşılı, İ.H. (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları